

Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) 15 hp

Förloppslandskap

– ett sätt att betrakta landskap

Hanne Nilsson

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap,
SLU Alnarp
Landskapsarkitektprogrammet 2010-03-26

SLU
Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap

Program/utbildning: Landskapsarkitektprogrammet

Examen: kandidatexamen

Förloppslandskap - ett sätt att betrakta landskap

The processual landscape point of view

Nyckelord: förloppslandskap, landskapsbegrepp, europeiska landskapskonventionen, Torsten Hägerstrand, landskapsprocesser, landskapsdynamik

Författare: Hanne Nilsson

Handledare (SLU/extern): Jenny Nord Område landskapsplanering SLU Alnarp

Examinator (SLU/extern): Mattias Qviström, Område Landskapsplanering, SLU Alnarp

Kurskod: EX0379

Kurstitel: Skriva om landskap

Omfattning : 15 hp

Nivå och fördjupning: Grund C

Ort, månad, år: Alnarp, april, 2010-03-26

Serie: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten

Sammandrag /abstract

Begreppet landskap kan betyda både utsiktslandskap, så som det används på engelska, och område, region, som är grundbetydelsen i de germanska språken. Torsten Hägerstrand introducerade i början på 1990-talet begreppet förloppslandskap, som vänder sig mot ett statiskt betraktande av landskap och istället tar fasta på landskapets processer. Målet med denna litteraturstudie är att presentera en översikt av förloppslandskapets idéer. Syftet är att med detta som bakgrund föra en diskussion kring förloppslandskapets relevans i dagens planeringssituation. Europeiska landskapskonventionen företräder en landskapssyn där samspelet mellan natur och samhälle betonas, men till skillnad från förloppslandskapet så är fokus inställt på människans upplevelse. Med förloppslandskapet och Europeiska landskapskonventionen som bakgrund diskuteras hur vi som landskapsarkitekter kan förhålla oss till begreppet landskap.

The meaning of landscape can be understood as scenery, as in the English-speaking world, or as an area, as in the Germanic languages. In the beginning of the 1990's Torsten Hägerstrand introduced the concept of the procedural landscape, which emphasizes the dynamic processes of the landscape instead of viewing the landscape as a static and unchanging object. The purpose of this literature study is to present an overview of the concept of the procedural landscape. Using this background as a starting point, this paper aims to discuss the relevance of the procedural landscape in the context of contemporary landscape planning. The European Landscape Convention represents a point of view where the action and interaction between human and nature is emphasized. In contrast to the procedural landscape point of view, focus is put on the human experience of the landscape. With the procedural landscape as background, this paper discusses how we as landscape architects can relate to the concept of landscape.

s. 3. Abstract

s. 4 Innehållsförteckning

1. Inledning

s. 5. Bakgrund

s. 6 Mål och syfte

Metod och material

2. Begreppet landskap

3. Förloppslandskapet

s. 9. Torsten Hägerstrands begreppsvärld

Torsten Hägerstrand

s. 10. Förloppslandskapet

s. 11 Att synliggöra processerna

s. 12 De tidsrumsliga sambanden

s. 13 Tanken om landskapet som budgetram

s. 14 Grannskapets relevans

s. 15 Sammanfattning

4. Förloppslandskapets relevans i dagens landskapsplanering

s. 16 Europeiska landskapskonventionen – nytt sätt att se på landskap?

Sektorer eller helhet

s. 17 Delaktighet – landskap och demokrati

s. 18 Landskapets föränderlighet – svårigheter?

s. 19 Tre definitioner av landskap – en jämförelse

s. 20 Fler landskapsbegrepp

5. Diskussion och sammanfattning

s. 22 Diskussion

s. 24 Källförteckning

1. Inledning

Bakgrund

Som landskapsarkitektstudent blir man presenterad för många olika perspektiv på landskap. Det kan vara ett estetiskt perspektiv, historiskt perspektiv, geografiskt, geologiskt, miljöpsykologiskt, ekologiskt, kulturhistoriskt, biotopiskt, markfysiologiskt, rumsligt, ekonomiskt, upplevelsemässigt, planeringshistoriskt, konsthistoriskt, fotografiskt, litterärt, filosofiskt, listan bli ännu längre. Som student kan det ibland vara splittrande och svårt att få en övergripande syn, trots att det är just den övergripande synen vi i vårt kommande yrke ska besitta. Landskapet som kulturarv är ett av flera perspektiv som har intresserat mig. Jag har funderat lite kring förvaltande och bevarande av det man kallar kulturmiljöer. En fråga som har intresserat mig är hur man kan bevara någonting som befinner sig i ständig förändring, så som landskapet gör. Genom en artikel av etnologen Katarina Saltzman: *Kan man bevara det föränderliga?, processperspektiv i landskapsvården*, blev jag introducerad till kulturgeografen Torsten Hägerstrand, och hans tankar om förloppslandskapet. Frågeställningen kom på så sätt att förflytta sig från *hur kan man bevara ett föränderligt landskap* till att istället handla om *hur kan man betrakta ett föränderligt landskap*. Torsten Hägerstrand var på många sätt en föregångare i sitt sätt att se på landskapet och genom sina argument för ett tvärvetenskapligt, dynamiskt och helhetligt landskapsbegrepp. Han utvecklade under sextiotalet tidsgeografen, som ett sätt att studera och synliggöra hur tid och rum är sammanlänkade. Att läsa Torsten Hägerstrands texter kan vara lite som att försöka lösa ett matematiskt problem samtidigt som man ska lära sig cykla och samtidigt smakar någonting man aldrig har smakat förut. Det är förvirrande, inspirerande och lämnar en känsla efter sig att det finns stora sammanhang... Liknelser hämtas ofta från filosofin, men lika ofta från poesin och litteraturen liksom från konsten, eller från vardagliga exempel. Resonemangen hakar i varandra, de hänger ihop, men är svåra att sammanfatta. Kanske är det just detta som bäst sammanfattar Hägerstrands idévärld – hur allting hänger samman. För att använda ett av hans egna uppfunna ord - *tillvaroväven*.

Mål och syfte

Målet med arbetet är att lyfta fram och belysa det landskapsbegrepp som Torsten Hägerstrand representerar. Syftet är att föra en diskussion kring förloppslandskapets aktualitet i dagens landskapsplaneringssituation samt att inspirera till ett vidare samtal kring landskapet som begrepp. Delfrågorna för uppsatsen blir: Vilka värderingar och betydelser lägger vi som landskapsarkitekter i begreppet landskap, med europeiska landskapskonventionen som bakgrund. Hur kan vi som landskapsarkitekter, förhålla oss till och använda oss av och det förloppslandskapliga synsättet. Kan förloppslandskapet inspirera oss till att ställa andra frågor, eller kanske snarare, ställa frågorna på ett nytt sätt?

Metod och material

Arbetet är en litteraturstudie, där Torsten Hägerstrands idéer kring förloppslandskapet diskuteras och kontrasteras bland annat till bakgrund av Europeiska Landskapskonventionen. För att kunna ge en någorlunda begriplig förklaring av Hägerstrands idéer, har jag sett mig tvungen att göra egna tolkningar och exemplifiera, vilket Hägerstrand själv har poängterat vikten av. Jag hänvisar till och lutar mig mot orden "Förhoppningen är att det ska leda till en tankestomme, som sedan efter behov kan kläs på igen med mera konventionell och innehållsrik materia." (Hägerstrand, 1991, s.134)

2. Begreppet landskap

Nationalencyklopedin anger två betydelser av landskap." landsdel som vanligen bygger på en äldre politisk indelning och är grundad på kulturella och geografiska särdrag som många människor identifierar sig med." (Nationalencyklopedin 10-03-22) eller "vår fysiska omgivning i vid bemärkelse." (Nationalencyklopedin 10-03-22) I de germanska språken kan innebörden både vara landskap som i region, provins, distrikt, medan den engelska betydelsen av ordet landscape endast åsyftar den visuella bilden av landskap, landskapet som vy, eller sceneri (Olwig, 1996). Denna estetiska uppfattningen av landskapet, i vilken världen kan sägas vara uppbyggd av statiska vyer som avlöser varandra, har sin bakgrund i den förmoderna Europeiska kulturen. I början på 1800-talet började människor resa mer. "The Cloude glass", en slags spegel som framför allt konstnärer använde sig av för att titta på landskapet genom, återgav landskapet som en målning eller i alla fall en tonad inramad verklighet. Människans syn på naturen var att den skulle tämjas, erövrats (Lowenthal, 2009, s.253). Att bedöma och värdera landskapet utifrån en estetisk synvinkel blev en följd av denna landskapssyn. I England blev det i slutet på 40-talet möjligt att skydda områden som ansågs företräda en enastående naturlig skönhet(Lowenthal, 2009, s.258).Torsten Hägerstrand använder ordet *utsiktslandskap* om detta sätt att se på landskap, och det är i kontrast till detta synsätt som han presenterar sina idéer om förloppslandskapet (1992, s.11).

"It is because landscape is everyone's concern that it is almost no one's prime concern." (Lowenthal 2009, s.258) Lowenthal menar att dom som arbetar med landskapet som profession, (däribland landskapsarkitekter)undflyr den landskapliga diskursen. Har han rätt när han menar att landskapsarkitekter är så upptagna med att skapa och återskapa platser, att dom (vi) inte har tid, eller bryr oss om att gå in i den teoretiska diskussionen kring landskapet, trots att detta är deras (vårat) arbetsfält? Landskap har blivit ett modeord inom många akademiska fält och det är inom samhälls- och kulturvetenskaperna, bland historiker, antropologer och etnologer som den landskapliga diskursen utspelar sig (Lowenthal 2009, s.258). Ordet isig har kommit att stå för det som vi håller för "det goda", det naturliga, i meningen det pålitliga, det lokala och det autentiska. " Like 'signifier,' 'landscape' is an academic open sesame, a rallying cry among the cognoscenti, an avant-garde denotation in fiction, and music, food and folklore." (Lowenthal 2009, s.258) Om vi antar att Lowenthal har rätt när han påstår att landskapsarkitekter värjer sig mot att gå in i den akademiska diskussionen om landskapet och vad begreppet landskap betyder och står för, vad beror det i så fall på? Beror det på att landskapsarkitekturen, till skillnad från ovan nämnda vetenskaper ännu befinner sig i sin ungdoms vagga som forskningsområde? Beror det på att landskapsarkitekterkåren med krav på kunskaper från många delområden har en splittrad

landskapsbild? Hade vi som landskapsarkitekter blivit hjälpta under vår utbildning av ett fördjupat samtal kring landskapet som begrepp. Förloppslandskapet representerar ett sätt av många att se på landskap. Förhoppningen är att en studie av Torsten Hägerstrands synsätt, ska leda till ett fortsatt samtal kring hur vi som landskapsarkitekter ser på landskapet. Definitionen av landskap enligt förloppslandskapets idé är "allt som är närvarande inom den lagda geografiska gränsen, inklusive allt som rör sig in och ut över gränsen under den tidsperiod man väljer." (Hägerstrand,1992s.11) Vad detta betyder kommer att belysas i nästa del.

3. Förloppslandskapet

Torsten Hägerstrands begreppsvärld

Bredvidvartannathet, eftervarannathet, tillvaroväv, existent, trajektioner, korpuskler, myckenheter, abiotiska processer, areell budgeterig, tidsrumsliga samband. Detta är några av de många begrepp som Torsten Hägerstrand använder för att förklara sina idéer. Den begreppsvärld Hägerstrand har byggt upp kan vara vanskelig att ta sig igenom, och lika vanskelig att försöka förmedla. Varje begrepp tycks rymma sitt eget universum, och därför går det inte att byta ut begreppen mot andra ord utan att gå miste om en del av essensen.

Torsten Hägerstrand

Torsten Hägerstrand föddes 1916 i Moheda i Kronobergs län, Småland. Hägerstrand har rötter i regionalgeografin. Under några somrar på 40-talet utförde Hägerstrand tillsammans med Britt Lundberg, sedermera hans hustru, fältstudier i en socken i Östergötland. Dom studerade konsekvenserna för de kvarvarande i en by, under 1800-talets omfattande emigration till Amerika. Dessa studier som bland annat påvisade tidigare skeendes betydelse för senare handlingar, och hur flyttning sker i kedjor, hade stor betydelse för Hägerstrands fortsatta arbete. 1953 disputerade Hägerstrand med avhandlingen: *Innovationsförloppet ur korologisk synpunkt.* (Solbe, 1991, s.213) Åren mellan 1957-1972 var Torsten Hägerstrand professor vid lunds universitet, därefter fick han en personlig professur vid humanist -samhällsvetenskapliga forskningsrådet fram till sin pension 1982. Under dessa år utvecklade han tidsgeografin, och det bildades en lundaskola kring Hägerstrand, med en grupp forskare som studerade samma saker ifrån olika aspekter (Solbe,1991,s.213). Allan Pred, kulturgeograf, och professor vid University of California 1962-2006, översatte på 60-talet Hägerstrands avhandling, och var den som förde ut Hägerstrand i den engelskspråkiga världen (Solbe, 1991, s.211). Genom sitt arbete har Hägerstrand haft ett stort inflytande på olika områden. Däribland kan nämnas samhällsplanering, principer för registerföring av fastigheter och kartering med hjälp av koordinatsättning. Han var före sin tid på många sätt, som exempel lade han grunden för GIS, geografiska informationssystem, långt innan datorernas intåg (Ellergård, Svedin 2009, s.7).Hägerstrand hävdade vikten av tvär- och flervetenskaplig forskning. Tidsgeografin, kan bland annat beskrivas som ett försök till ett tredje perspektiv inom geografin, vars uppdelning i natur- och samhällsvetenskapliga grupper Hägerstrand ansåg vara olycklig (Solbe,1991,s.211). Bland centrala verk kan nämnas *Migration and Area* (1957) och *Tidsanvändning och omgivningsstruktur* (1970). Många av de texter Hägerstrand skrivit finns också samlade i Gösta Carlestams och Barbro Sollbes bok *Om tidens vidd och tingens ordning* (1991). Hans sista bok *Tillvaroväven*, kom ut 2009, fem år efter hans död och beskrivs som Hägerstrands intellektuella testamente.

Förloppslandskapet

Förloppslandskapet sammanfattas enligt följande

”allt som är närvarande inom den lagda geografiska gränsen, inklusive allt som rör sig in och ut över gränsen under den tidsperiod man väljer.” (Hägerstrand, 1992 s.11)

Förloppslandskapet definieras som ett geografiskt avgränsat område, men innefattar också de rörliga elementen. De rörliga elementen kan beskrivas som processer och flöden. Dessa begrepp kommer senare i stycket att beskrivas mer utförligt. *Allt som är närvarande* inom gränsen utgörs till att börja med av alla fysiska objekt som hus, maskiner, träd, men också människor och djur. Faktum är att Hägerstrand inte gör någon distinktion mellan till exempel människor och hus, de är båda objekt i en mening, trots att han väljer bort ordet objekt och istället använder det något märkliga ordet *korpuskler* (1992, s.11). Korpuskel; liten kropp, partikel (Svenska akademien, 1999) För luft vatten, jord och andra substanser som består av många sammansatta partiklar, använder Hägerstrand ordet *myckenheter* (1992, s.11). Egentligen spelar det inte så stor roll annat än för att få en uppfattning om Hägerstrands begreppsvärld. Snarare är det i nästa sats man kan hitta ledtråden till vad förloppslandskapet innebär - *inklusive allt som rör sig in och ut över gränsen under den tidsperiod man väljer*. Här kommer vi in på det som sammanfattas under begreppet *landskapsprocesser*. Landskapsprocesserna delas tankemässigt upp i *abiotiska*, *biotiska* och *kulturella processer*. Abiotisk står för icke levande, och här ingår de vad man skulle kunna kalla de naturgivna processerna, som ytters styrs av styrs av fysiologiska faktorer. Dessa innefattar exempelvis vindrörelser, avdunstning, årstidsväxlingar och klimatväxlingar (Hägerstrand 1992, s.11). Den andra gruppen utgörs av *biotiska landskapsprocesser*. Biotisk står för det levande, och innefattar bland annat djur, växter och människor. De biotiska processerna styrs av biologiskt inbyggda *program* och intentionsstyrda *projekt*. Den grundläggande drivkraften som syftar till överlevnad och fortplantning är programstyrd. Till exempel skulle man kunna säga att när träden växer upp från små plantor till en skog, är det till följd av ett inbyggt program. Projekt är den mänskliga drivkraften som får oss att formulera mål inför framtiden och arbeta för att uppnå dem (1992, s.11). Att avverka träden för att få virke till produktion skulle bli ett exempel på ett projekt som i sin tur skulle kunna innefatta och generera flera delprojekt på olika nivåer. Projekt kan vara individuella, som att cykla till affären för att handla, eller kollektiva, som att bygga en tunnel genom hallandsåsen. Landskapet inbegriper alltså allt som är närvarande, inklusive människor, djur, teknik mm. Det inbegriper också de processer som formar landskapet genom naturstyrda lagar, deterministiska program eller mänskliga projekt. Att förstå de olika processerna är inte nog för att förstå landskapets dynamik. Kärnan i förloppslandskapet ligger snarare i samspelet, eller man kanske skulle säga kraftspelet, mellan de olika processerna. Hur dom påverkar och griper in i varandra i ständiga förlopp.

Att synliggöra processerna

Att förstå landskapets processerna är början till att förstå förloppslandskapet, med betoning på början. Målet är att synliggöra samspelet *mellan* landskapets processer och vilka krafter som ligger *bakom* dem. Det blir en fråga om *hur* man studerar landskapet. Förloppslandskapet representerar ett synsätt där man börjar uppifrån, med helheten eller *totaliteten*, istället för att som traditionellt, börja nedifrån med detaljerna (Hägerstrand, 1992, s.11). Hägerstrand påvisar likheter med tankarna bakom ekosystemteorin, men med den skillnaden att förloppslandskapet till skillnad från ekosystemet innefattar alla samhällets olika gestalter, inklusive människan och människans hela konstruerade värld. Ekosystemet utgör därför bara en delmängd av det totala förloppslandskapet (1992, s.11). Enligt Hägerstrand blir studiet av landskapet i traditionell mening en fråga om att "urskilja rumsliga facetter" (1992, s.11). Att urskilja rumsliga facetter kan översättas till *att dela upp landskapet i olika beståndsdelar*. Exempel på detta kan vara vegetationsstrukturen, markanvändningen, klimatfaktorer, infrastruktur, kulturmiljöer, osv. Genom att lägga samman rumsliga facetter, eller beståndsdelar, kan man försöka identifiera syntetiska facetter (Hägerstrand, 1992, s.12). Med andra ord sagt kan man dra slutsatser (var det är lämpligt att bygga bostäder, hur markanvändningen har förändrats över tid etc.). Man kan också uppfatta förloppslandskapet som en kritik mot ett traditionellt kunskapsinhämtandet, där kunskap delas upp i fragment. "Den systematiska kunskapen har byggts upp kring smådelar, ju mindre, desto intressantare" (Hägerstrand, 1992, s.10). Denna fragmentering av kunskap, skulle kunna översättas till fragmentering av landskapet. Landskapet delas upp i olika intresseområden, där olika sektorer, myndigheter och förvaltningar har ansvar för olika delar. Hägerstrands kritik mot detta sätt att betrakta landskap, är att det "undertrycker de rörliga elementen i landskapet" (Hägerstrand, 1992 s. 11). Det vill säga att den bild som framträder förblir statisk, eftersom landskapets förändring inte har tagits med i beräkningen. "Omvandlingen illustreras inte som kontinuerliga förlopp utan som diskreta hopp mellan tvärsnitt" (Hägerstrand, 1992, s.11). Förändringen framstår som en rad statistiska bilder. Vid en jämförelse av exempelvis kartmaterial från olika tider, kan man konstatera och dra slutsatser kring den förändring som har skett på den givna platsen. Att det skett en förändring, kommer att framgå, men vilka faktorer som har orsakat förändringen, förblir osynligt. Landskapet befinner sig i en ständig rörelse. Årstidernas växlingar, molnens rörelse över himlen, träd växer upp och inte minst människornas projekt, stora och små, nya vägar byggs, en plats som varit åker blir parkeringsplats till ett köpcentrum, ängar som inte betas växer igen, städer brer ut sig, eller krymper, eller till och med flyttas. Hägerstrand menar att vi måste hitta ett sätt att studera landskapet, där dessa förändringar inte framstår som "djupfrysta tvärsnitt", utan som förlopp i en tillvaro (1992 s.12). "Studiet av förloppslandskapet blir en fråga om att observera och tolka olika fenomenens fysiska "maktutövning" i förhållande till varandra." (Hägerstrand, 1992 s. 11) Vad som egentligen åsyftas i maktutövningen, kommer att behandlas vidare i stycket om

landskapet som budgetram. För logikens skull, kommer först en presentation av de tidsrumsliga sambanden. Ett förlopp kan sägas vara någonting som äger rum. Som det antyds, sker en utsträckning, både i tiden och i rummet. Handlingen att gå, till exempel, innefattar ju både en tidslig och en rumslig dimension. Vi rör oss framåt, i tiden - och i rummet. På samma sätt blir det omöjligt att förstå förloppslandskapet, utan att ta in både den tidsliga och rumsliga dimensionen på samma gång.

De tidsrumsliga sambanden

”Tidsgeografin representerar ett synsätt som eftersträvar att koppla ihop situationsvetenskapernas rumsliga och tidsliga perspektiv på ett fastare sätt än hittills.”(Hägerstrand 1991, s.134) *Situationsvetenskaperna* syftar till historia, som företräder det tidsliga perspektivet, och geografi, som företräder det rumsliga. Förenklat kan man beskriva den tidsrumsliga modellen som en tredimensionell figur, där höjdaxeln representerar tiden, och rummet representeras tvådimensionellt som en karta. Genom ett så kallat notationssystem, ordet för tankarna till notskrift, kan olika individers livslinjer, om vilka Hägerstrand använder ordet *trajektorier* dras upp. På så sätt får man en tid/rumslig modell som beskriver en mängd individers livslinjer (Hägerstrand 1991, s.134). Genom att ”platta till” rummet, går man naturligtvis också miste om en dimension i framställningen. Hägerstrand betonar själv att detta är en inneboende svaghet i systemet. Han menar att vi måste ”träna oss i konsten att föreställa oss giftermålet mellan det rumsliga och tidsliga med den inre blicken.”(Hägerstrand 1996,s.107) Resonemanget kan verka något abstrakt och svårapplicerat. Låt oss säga såhär, tiden och rummet förhåller sig till varandra på det sättet att den enas utsträckning står i proportion till den andras utbredning. En person kan inte befinna sig på mer än en plats samtidigt. En självklarhet, naturligtvis. Men det betyder också att ju längre någonting existerar på samma plats, ju mindre kan det sträcka ut sig i rummet. Detta tankesätt får en betydelse i tankarna om landskapet som budgetram, där ”Naturens och samhällets gestalter tävlar om plats i ett begränsat budgetutrymme av rum, tid och energi.”(Hägerstrand, 1992, s.11)

Tanken om landskapet som budgettram

Tanken på landskapet som budgetutrymme är central för förloppslandskapets idéer. Ordet budgetutrymme för kanske tankarna till ekonomiska kalkyler, snarare än idén om landskap. Men tanken på areell budgetering är inte ny. Den tyske geografen Carl Johan Ritter, verksam 1800-talets första hälft, uttryckte liknande tankar om än inte med samma ord (Hägerstrand, 2000,s.15). Areell budgetering syftar på "jordytans fyllda rum". Vad menas med detta? Ingenting kan tillkomma, ingenting kan försvinna, men allting befinner sig däremot i ständig omvandling. Här kommer landskapsprocesserna in, och den tidsliga dimensionen.

"Naturens och samhällets gestalter tävlar om plats i ett begränsat budgetutrymme av rum, tid och energi."(Hägerstrand, 1992,s.11)

Därför kommer ett fenomens ökning stå i proportions till ett annat fenomens minskning. Om vägen som går genom ett samhälle dras om, och läggs utanför samhället, vad får detta för konsekvenser för affären som ligger i samhället. Om affären stänger i samhället, hur påverkar det rörelsemönstret? Sett i det stora sammanhanget är alla landskapets förlopp på detta sätt förbundna med varandra."Studiet av förloppslandskapet blir en fråga om att observera och tolka olika fenomen fysiska "maktutövning"i förhållande till varandra." (Hägerstrand, 1992,s.11) Tanken på landskapet som budgettram gör det också möjligt att avgöra om "vad som trängs undan för att något nytt tränger fram, eller vad som expanderar, därför att något förutvarande motståndslöst drar sig tillbaka." (Hägerstrand, 1992, s11). Fokus riktas mot de krafter som styr förändringarna snarare än förändringarna i sig. Vad händer i en stad när affärerna i centrum flyttar ut till köpcentrum i stadens utkant? Eller rättare sagt, vad betingar vad i flyttkedjan? Vad händer när det moderna kommunikationssamhället befriar oss från traditionella närhetsvillkor, det vill säga nödvändigheten av att befinna sig på en specifik plats? Hur påverkar detta budgeteringen av vår personliga tid, och vad får det för konsekvenser för våra rörelsemönster? (Hägerstrand 2000, s17). Tanken kring budgetutrymme ska dock inte förstås enbart som en fråga om orsak och verkan, utan utvidgas till att innefatta också *framkomstmöjligheterna i budgetramen* (Hägerstrand, 1992, s11). Detta leder oss fram till frågan om *grannskapets motstånd eller villighet att öppna sig*, något som ska behandlas i nästa stycke.

Grannskapets relevans

Som Hägerstrand uttrycker det i en artikel, frågeställningen förflyttas från "varför just här?" till "vad släpper fram vad?" och "vad hindrar vad?" (Hägerstrand, 2000, s.15).

Detta leder oss till ett annat av Hägerstrands centrala begrepp - grannskap. "If I were to be awakened in the dead of the night by someone demanding at gun-point to know what is the use of geography, I would survive thanks to Torsten Hägerstrand, for I would repeat his brilliant, profound and exquisitely ambiguous postulate "The criterion for survival is to succeed as a neighbor." (Van Paassen, 1981 s. 17) Von Passen menar att den begreppsvärld som Hägerstrand byggt upp stödjer en livsfilosofi som kanske bäst skulle kunna beskrivas som en grannskapsfilosofi. På vilket sätt har grannskapet betydelse i förloppslandskapet? I det tidigare stycket nämndes framkomstmöjligheterna i budgetutrymmet som en viktig faktor. Hägerstrand menar att framkomstmöjligheterna står i relation till "grannskapets motstånd eller villighet att öppna sig." (Hägerstrand, 1992, s.11) Ett annat ord för grannskap som Hägerstrand använder är *bredvidvartannathet* (Hägerstrand 2009 s.57). Begreppet beskriver det faktum att allting är packat på jordens yta. Tanken kan verka simpel och abstrakt på samma gång. Det existerar inga luckor, allting existerar sida vid sida och är inbakat och reglerat av denna bredvidvartannathet. Hägerstrand illustrerar tanken med exemplet att den stol du sitter på är förbunden med en stol i kina på det sättet att det inte existerar några materialtomma luckor mellan dessa (Hägerstrand, 2009, s.60). Detta kan möjligen förstås som en fysisk realitet eller på ett mer filosofiskt plan som en tanke om hur allt ofrånkomligen hänger samman.

Vad släpper fram vad och vad hindrar vad i detta landskap?

Foto: Hanne Nilsson

Sammanfattning

Förloppslandskapet kan förstås som ett dynamiskt landskapsbegrepp, ett sätt att förstå samspelet mellan de olika processer, betingade av naturliga faktorer, eller styrda av mänskliga projekt, som resulterar i landskapets ständiga omvandling.

Förloppslandskapet kan också beskrivas som ett synsätt som förenar landskapets tidsliga och rumsliga dimensioner, vilket beskriver landskapets omvandlingsprocesser som förlopp istället för som tvärsnitt. Slutligen omfattar förloppslandskapet en landskapssyn där man utgår från helheten och adderar detaljer nedåt.

4. Förloppslandskapets relevans i dagens landskapsplanering

Vad har förloppslandskapet för relevans i dagens planering av landskap samt för oss som landskapsarkitekter? Europeiska landskapskonventionen står inför en ratificering i Sverige. Med detta som utgångspunkt följer under detta avsnitt några olika aspekter kring landskapsbegreppet och dess betydelse och innebörd för landskapsarkitekter i dagens planering.

Europeiska landskapskonventionen – ett nytt sätt att se på landskap?

“Landscape means an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors.” (Europarådet, 2000)

Så definieras landskap i Europeiska landskapskonventionen. Det är inte ett utsiktslandskap, eller en vy, ett sceneri. Det är inte heller enbart ett stycke land, ett avgränsat geografiskt område. Det är *hur människor uppfattar* en plats som dom delar, använder och värderar som hamnar i fokus (Olwig 2009 s.198). Landskapet ses som ett resultat av ett samspel mellan naturliga faktorer och mänskliga handlingar. Europeiska landskapskonventionen är ett avtal som slutits mellan länder i Europa, formulerat av Europarådet år 2000. Konventionen utgör ett instrument, och gemensam strategi för bevarande, förvaltning och planering av Europas landskap. Samtidigt är konventionen ett juridiskt bindande dokument, som undertecknas och ratificeras av respektive land. En ratificering innebär att landet anpassar sina nationella lagar och stadgar, så att de överensstämmer med de mål som konventionen har satt upp. Sverige är det enda landet i norden som ännu inte har ratificerat konventionen, men riksantikvarieämbetet har på regeringens uppdrag lagt fram ett förslag på genomförande (RAÄ, 2010-03-23).

Sektorer eller helhet

“Acknowledging that the landscape is an important part of the quality of life for people everywhere: in urban areas and in the countryside, in degraded areas as well as in areas of high quality, in areas recognised as being of outstanding beauty as well as everyday areas.” (Europarådet, 2000)

Landskapskonventionen gör ingen åtskillnad mellan landsbygdslandskap och stadslandskap. Det läggs heller ingen värdering i landskapet, i meningen att någon typ av landskap värderas högre än andra. Likaså existerar inte den vanliga uppdelning mellan natur och kultur, där man pratar om kulturlandskap, naturreservat, osv. Landskapet erkänns som en viktig del och stor kvalitet i människors liv, och detta innefattar alla landskap. Det kan betyda att vilket landskap som helst kan komma att ställas i fokus, det kan vara naturmarker, landsbygder, stadsbebyggelse, förortsområden eller transitplatser, det enastående landskapet, eller det vardagliga, eller till och med det

vanvårdade landskapet (Bergdahl, E, 2009, s.29). Här kan det vara intressant att göra en jämförelse av den landskapsbild som förmedlas i Boverkets rapport *Hållbara städer och tätorter*(2004). I rapporten beskrivs landskapet snarare som en motsats till den byggda miljön, det vill säga det som ligger utanför och omger städer och tätorter. Nedan följer ett utdrag som exempel på detta:

”kultur - och naturlandskapet i städers och tätorters omedelbara närhet är betydelsefullt för stadsbornas möjlighet till upplevelse och rekreation. Här finns möjlighet att uppleva platsens historia och kultur, men också landskap, vyer, växter, djur och årstiders växlingar” (Boverket, 2004, s.62).

Om man tittar på hur ordet används, kan man konstatera att ordet *kulturlandskap* förekommer fyra gånger, *naturlandskap* tre gånger, ”Omgivande landskapet” tre gånger liksom ”stadsnära landskap”. Andra utdrag är ”förstörd landskapsbild”, ”landskapets karaktärer”, ”forma ett landskap”, ”vardagslandskap”, ”stadslandskap”, ”landskapsstråk”. (Boverket 2004) Däremot finns ingenstans i texten en förklaring, eller diskussion kring hur man använder landskapsbegreppet. Det kan vara intressant att belysa detta i samband med landskapskonventionen, inte minst för att det blir tydligt att landskapsbegreppet idag inte är tydligt eller kanske ens medvetet behandlat i planeringsunderlag. I dagen läge förekommer inte begreppet landskap i den svenska lagstiftningen. Att införa begreppet landskap på alla olika nivåer blir en viktig del i ratificeringen (Bergdahl, 2009, s.30). Samhället domineras fortfarande av sektorstänk, och myndigheter, förvaltningar och lagstiftning är uppdelade i olika ansvarsområden som skog, jordbruk, stad, land, natur och kultur (Sarlov Herlin, 2004 s.15). Detta torde rimligen också påverka hur vi pratar om landskap, hur vi tänker om landskap, och hur vi uppfattar landskap. Europeiska landskapskonventionens erkännande av landskapets egenvärde, kommer förhoppningsvis att bidra till ett helhetsperspektiv i landskapsplanering.

Delaktighet – landskap och demokrati

Den demokratiska aspekten är något av ett grundtema i landskapskonventionen:

“Wishing to respond the public’s wish to enjoy high quality landscapes and to play an active part in the development of landscapes.” (Europarådet,2000)

Den inte bara erkänner människors rätt till kvalitativa landskap utan uppmanar till ett av medborgarna aktivt deltagande i inventering, planering och värdering av landskap. En aktiv medborgarsamverkan är enligt konventionen en förutsättning för landskapets bevarande och utveckling. Bakom konventionen står Europarådet, vars ursprungliga och främsta uppgift är att främja demokratins utveckling i Europa (Bergdahl, 2009, s.29). Det är alltså inte så uppseendeväckande att den demokratiska aspekten väger tungt. Själva ordet konvention har även det en inbyggd demokratisk betydelse. Ordet, i sin latinska form betyder ungefär komma samman, komma överens (Olwig, 2009 s.198).

Kenneth R. Olwig menar att en hjälp till att förstå europeiska landskapskonventionen är genom att förstå själva konceptet konvention.

”reading the concept of *convention* as a form of social practice by which decisions are made and actions initiated, thus suggests that the European Landscape Convention can actually tell us a great deal about how Europeans perceive landscape in practice. Or, to put it another way, it can tell us about the practice of landscape.”(Olwig, 2009 s.198)

Möjligheten finns att konventionen kan generera nya sätt att se på landskap. Tillämpningen av detta i praktiken kommer att bli en utmaning, på alla nivåer. Det kommer inte bara att kräva nya former för tvärsektoriell samverkan. Nya former för medborgarsamverkan som går på djupet (till skillnad från dagens samråd och planutställningar) måste upprättas (Bergdahl, 2009, s.29).

Landskapets föränderlighet – svårigheter?

En av de gemensamma nämnarna för det landskapsbegrepp som Landskapskonventionen representerar och Hägerstrands landskapsbegrepp, att de båda vänder sig mot en statisk syn på landskapet. Landskapet är snarare ett resultat av olika processer. “...is the result of the action and interaction of natural and/or human factors.” (Europarådet 2000) och ”allt som är närvarande inom den lagda geografiska gränsen, inklusive allt som rör sig in och ut över gränsen...”(Hägerstrand,1992, s.11) Ordet dynamik kommer från grekiskans *δύναμις*, kraftig, verksam, ”den del av mekaniken som beskriver kroppars rörelse under inverkan av krafter” (Nationalencyklopedin, 2010-03-24) Enligt Mattias Qviström, är tanken om det dynamiska landskapet isig inte ny. Landskapets dynamik och föränderlighet har studerats sen början på 1900-talet (Qviström, 2004 ,s.88). Till sakens natur hör att det dynamiska gärna framhävs genom att äldre studier avfärdas som statiska. Som exempel visar Qviström på två olika traditioner inom geografin. Den ena skolan, som av företräddes av Carl Sauer - en av 1900-talets mest inflytelserika landskapsforskare, utgick från tidsdjupet. Efterkrigstidens geografer studerade olika flöden, men utan en historisk ansats. Det som är intressant i sammanhanget är att båda skolorna lyfte fram dynamiken som argument och kritiserade den andre för att företräda en statisk landskapsbild (Qviström,2004,s.88). Qviström menar att i iveren att framhålla det dynamiska landskapet framför det statiska, kan man gå miste om värdefull kunskap som äldre studier hade kunnat ge. Istället för att endast avfärda äldre studier som statiska borde man se att föregångarna faktiskt kan lära oss någonting om svårigheten i att fånga det dynamiska landskapet(Qviström,2004,s.88). Hägerstrand omfattas också av denna kritik, han är en av dem som vänt sig mot det traditionella, statiska, landskapsbegreppet. Qviström förnekar inte Hägerstrand och förloppslandskapets betydelse, speciellt när det gäller att lyfta betydelsen av en tidsrumslig betraktelse, men han påpekar samtidigt att förloppslandskapet endast fångar vissa aspekter av landskapets dynamik (Qviström, 2004,s .87).

Tre definitioner av landskap – en jämförelse

I det förra kapitlets inledning poängteras att både förloppslandskapet och det landskapsbegrepp som landskapskonventionen representerar, kan sägas innebära ett nytt sätt att se på landskap, då de båda vänder sig mot det traditionellt statiska landskapet. Gerhard Ermischer (2004, s. 171) citerar vetenskapsmannen Alexander von Humboldt, som redan på 1800-talet definierade landskap som en totalitet av alla aspekter:

“totality of all aspects of a region, as perceived by man” (Ermischer ,2004, s. 171)
Humboldt presenterade denna definition 1845 i *Kosmos: Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*.

“ area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors” (Europarådet, 2004)

”allt som är närvarande inom den lagda geografiska gränsen, inklusive allt som rör sig in och ut över gränsen under den tidsperiod man väljer” (Hägerstrand,1992, s.11)

Vad säger oss dessa tre definitioner av landskap när dom ställs upp bredvid varandra. För det första, i alla tre exempel, definieras landskap som ett geografiskt avgränsat område, ”an area”, ”allt inom den lagda geografiska gränsen”, ”a region”. För det andra har alla tre definitionerna ett holistiskt angreppssätt, (holism- helheten är mer än summan av delarna) Hägerstrand definition ”allt som är närvarande inom givet område”, i ELC genom att definiera landskap som ett resultat av mänskliga och naturliga faktorer, det vill säga, det rör sig om ett samspel, här finns klara paralleller till Hägerstrands biotiska och abiotiska processer. Slutligen Humboldts definition som i fri översättning blir ungefär, ”summan av ett områdes alla olika aspekter”. Humboldt använder ordet ”totality”, som jag översatte till ”summan av”, men totality kan ju även översättas till det svenska ordet totalitet. ” Den enda totalitet som uppfyller villkoret om alla komponenters närvaro, men som ändå är begränsad, är ett stycke befolkat landskap.”(Hägerstrand, 1992, s.10) Tanken på landskapet utifrån detta holistiska helhetsperspektiv, är alltså långtifrån en ny företeelse, likheten är slående trots nästan två sekler som skiljer i tiden. Det finns dock en tredje aspekt, och det är här man kan upptäcka en skiljelinje. I konventionen lyder definitionen, ”an area, as perceived by people”, vilket är i princip densamma mening som Humboldt ”..as perceived by man”. Både i Humboldts och i ELC definition placeras människan i centrum. I förloppslandskapet ingår människan snarare som en del i det totala landskapet, människan är en del av landskapet i den betydelsen att hon är en ”korpuskel”, likställd med andra objekt och fenomen, vilkas fysiska uppenbarelse och ständiga påverkan på varandra *utgör* själva landskapet. Qviström kritik mot Hägerstrand och förloppslandskapet riktar sig just mot denna avsaknad av inifrånperspektiv (Qviström, 2004, s.87).

Fler landskapsbegrepp

Gerhard Ermischer anser att Humboldts definition av landskap fortfarande är den mest upplysande. Han menar också att skillnaden på omgivning, miljö (environment) och landskap är just detta, att landskapet *blir till* genom människans upplevelse och idé om det. Utan denna mänskliga perception kan vi endast tala om omgivning (environment). Enligt detta resonemang går vägen till att förstå landskapet, genom förståelsen av människans upplevelse, föreställning och idé om landskapet (Ermischer, 2004, s.171). En av industrialismens konsekvenser är att landskapsomvandlingen sker i ett ökande tempo. Som exempel lyfter Ermischer fram de nedlagda skiffergruvor i norra Wales, som för hundra år sedan utgjorde en livsfarlig arbetsplats för människor arbetande under slavlika förhållanden. Nu är området en turistattraktion, och finns med på UNESCO:s världsarvslista (Ermischer, 2004, s.176). Hur har människors upplevelse av och tankar kring detta landskap förändrats, och hur har uppfattningen förändrat landskapet? Ett annat exempel är den idag kontroversiella vindkraftsfrågan, där ekonomi, politik, och frågan om hållbar energiförsörjning är krafter i spelet. Men förändringsfaktorn i landskapet är också betydande, i form av människors upplevelse av en förstörd landskapsbild. Under 1500-talet blev vindmøllor en vanlig syn i norra Europa, de användes inte bara till att mala säd utan också för dränering av åkrar. Vindmøllorna blev en representant för den nya teknologin och människans herravälde över naturens krafter. Vindmøllorna var något man med stolthet visade upp, vilket avspeglas i landskapsmåleri från den tiden (Ermischer, 2004, s.177). Detta exempel lyfter fram vilken betydelse människors idé och uppfattning om landskapet som representation, har. Tomas Germundsson och Carola Wingren, professorer, kallar i en artikel i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tidskrift (2009) detta sätt att se på landskap för värdelandskap. Den mänskliga värderingen, av plats och landskap, och vilka värden landskapet symboliserar, ställs i fokus. I artikeln lyfts frågan hur vi kan se på landskap på olika sätt. I centrum för diskussionen ställs det periurbana landskapet, då detta landskap utgör en randzon där olika föreställningar och intressen ställs mot varandra. Dom syftar på ett landskap som "ligger i randen mellan de traditionella landskapstyperna stad och land och där stadsbornas nutida behov ständigt präglar och förändrar detta landskap." (Germundsson o Wingren, 2009 s. 44) Germundsson o Wingren menar att just denna föreställning om som bygger på tydliga indelningar av landskapstyper som stad och land, kan vara ett hinder för planerare och landskapsarkitekter i förståelsen av det periurbana landskapet (2009, s.45). *Värdelandskapet* är ett av de synsätt som framhålls, det andra är *handlingslandskapet*. Det syftar precis som ordet antyder, på hur och varför människor handlar som de gör i ett visst landskap. Som exempel jämförs i artikeln västra Malmös kantzon, med en rik aktivitetsvariation, och östra Malmös kantzon, som utgörs av ett monokulturellt odlingslandskap. Germundsson o Wingren ställer frågan om vilka önskningar och behov kring detta landskap som skulle kunna komma fram, och vilka nya nyttjandeformer som skulle kunna möjliggöras. Det tredje synsättet som framhålls, är förloppslandskapet. "Inte minst i det periurbana landskapet ställs många frågor om ett landskapligt

budgetutrymme på sin spets. Vad är det som trängs undan när staden växer och infrastrukturen ska komma på plats.” (Germundsson o Wingren, 2009 s. 47)

Kanske är det just så tankarna kring förloppslandskapet kommer till sin fulla rätt, som ett av flera kompletterande sätt att betrakta landskap.

5. Diskussion och sammanfattning

Hur kan vi som landskapsarkitekter och landskapsplanerare använda oss av/ förhålla oss till/ inspireras av Torsten Hägerstrands begrepp förloppslandskapet?

Precis som Qviström påpekade är en av Hägerstrands stora gärningar att han har lyft fram vikten av det tidsrumsliga synsättet. Jag har i min studie inte gått djupare in på hur dessa analyser kan och har tillämpats, och vilken nytta man kan ha av sådana studier, men trots allt tror jag att sådant synsätt kan verka berikande. Kanske är det också snarare synsättet, filosofin, som kan användas som inspiration och vägledning, snarare än direkta tillämpningar. Genom att utgå från Hägerstrands tankar om landskapet som budgetutrymme skulle vi kunna ställa nya frågor, eller kanske snarare, ställa frågorna på ett nytt sätt. Istället för att fråga: hur ser det ut? Blir frågan: vad släpper det fram?

Förtätning är en väg till hållbara städer, det kan idag betraktas som ganska utbredd gemensam sanning. Vad släpper det fram, att vi förtätar våra städer, och vad hindrar det? Fenomen släpps fram som inte fanns med i beräkningen från början. En helt igenom funktionsbestämd yta som pepparholmen i Öresund, en konstgjord ö, utan annan funktion än att utgöra broslutet, har idag en rik biologisk mångfald, med flera ovanliga arter. Man kan spekulera i vad regeringens beslut att lägga ner Kockumsvarvet släppte fram, för Malmö som stad, för invånarna, för landskapet i det långa loppet. Vad släpper det fram när kommuner bygger stora köpcentrum i städernas utkanter? Är det bilar som släpps fram, är det tid? Pengar? Fritid? Vad är det som hindras? En levande stadskärna? En tidigare plats för jordbruk, en möjlighet till rekreation?

Förmågan och insikten hur man kan koppla samman saker, är kanske en av våra främsta uppgifter som landskapsarkitekter, oavsett vilken skala vi arbetar i. Hägerstrands tankar om hur allting befinner sig granne med någonting annat, rymmer en filosofi som både kan appliceras i det väldigt stora sammanhanget, och väldigt konkret i det lilla sammanhanget. Det poetiska ordet bredvidvartannatheten rymmer i min tolkning både tanken på jorden som en gemensam enhet, och jorden bestående av miljontals små delenheter. Genom att se landskapet som en serie definierade, åtskilda karaktärstyper som kulturlandskapet, naturlandskapet, stadslandskapet, jordbrukslandskapet, förenklar man landskapet. I detta sammanhang kan förloppslandskapet ha mycket att ge, med sin holistiska ansats.

De svagheter och brister som finns i det förloppslandskapliga betraktelsesättet, är precis som Qviström påpekade – att människans upplevelse inte innefattas. Jag håller med Qviström om att Hägerstrand är distanserad i sitt sätt att betrakta människan.

Människor är med som en del i landskapet, som en av de faktorer som formar landskapet. Detta perspektiv kan i och för sig synliggöra viktiga aspekter, inte minst miljöpåverkan, och vilka konsekvenser våra handlingar får, både på en lokal och global nivå. Men ur ett planeringssammanhang kan man inte bortse från människors upplevelser och uppfattningar.

Genom ratificeringen av landskapskonventionen kommer landskapet och landskapsplanering få en annan tyngd än vad det har idag. Om vi ska kunna leva upp till

konventionen och dess målsättning om en aktiv medborgarsamverkan, kommer detta också kräva att samtalet om landskap, vad det innebär, hur vi förstår det och hur vi ser på det breddas. Samtalet om landskap måste då flytta ut från den akademiska världen, till den breda allmänheten. Om allmänheten ska ha en aktiv del i planerandet, värderandet och förvaltandet av landskap, måste detta ske till en bakgrund att ett offentligt samtal om landskap, och vad det betyder för oss som individer och samhälle. Här kan vi som landskapsarkitekter komma att få en viktig roll. Är det inte vi som måste vara med som en slags "medlare" i detta samtal?

Som det ser ut idag upplever jag att det finns det en lucka i landskapsarkitektutbildningen. Ett samtal som det som beskrivs ovan hittar man inte heller här. Som student har jag ofta upplevt en frustration över detta "hål". Vi fördjupar oss i detaljer kring mönster i plattläggning, växters vinterknoppar, blommornas stipler, hur jorden bildar aggregat. Jag menar inte att denna kunskap inte är värdefull, tvärtom, som landskapsarkitekt är just denna bredd i kunskap otroligt viktig. Däremot tror jag att man inte kan bortse från den stora och grundläggande frågan: Vad är landskap? Jag tror man måste att börja med den frågan, på djupet, från grunden, och föra ett kontinuerligt samtal om detta genom hela utbildningen.

Detta är nog den viktigaste insikt jag tagit med mig från arbetet med uppsatsen, vikten av att börja med helheten, och addera nedåt. I detta så blir förloppslandskapet ett möjligt synsätt. Med dessa ord sagda, hoppas jag att kunna inspirera till ett vidare samtal om förloppslandskap, handlingslandskap, värdelandskap, tankelandskap, vardagslandskap, framtidslandskap och hur vi lever och lär i, av och med dessa.

Källförteckning:

Bergdahl, Ewa, (2009), Landskapets kulturarv i ljuset av landskapskonventionen, i; *Astrid Lindgrens Landskap*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Motala, s.26-35

Ermischer, Gerhard, (2004), Mental landscape: landscape as idea and concept, *Landscape Research*, 29: 4, s.371-383

Hållbara städer och tätorter i Sverige -förslag till strategi, (2004), Boverket: boverket internt

Hägerstrand, Torsten, (2009) *Tillvaroväven*, Stockholm; forskningsrådet formas

Hägerstrand, Torsten, (2000), Jordytans timligt fyllda rum, *Svensk Geografisk årsbok*, årg. 76, s. 9-21

Hägerstrand Torsten, (1992), Samhälle och Natur, rapporter och notiser 110, Lund

Hägerstrand ,Torsten, (1991),”Tidsgeografi” i: *Om tingens vidd och tidens ordning*, red. Gösta Carlestam, Barbro Sollbe, Stockholm: statens råd för byggnadsforskning

European Landscape Convention,(2000), Council of Europe, Florence, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>

Germundson Tomas, Wingren Carola(2009) Sättet att se landskap, om förlopps-, handlings- och värdelandskap, *Kungl. Skogs-och lantbruksakademins tidskrift*, nr 5, 2009, s 44-52

Lowenthal, David, (2009), “Living with and looking at landscape” i: *Justice, Power and the Political Landscape*, red. Kenneth R. Olwig och Don Mitchell, : Rautledge

Nationalencyklopedin (2010-03-22) http://www.ne.se/?i_type=1

Olwig R. Kenneth,(1996), recovering the substantive nature of landscape ; *Annals of the Association of the American Geographers*, vol. 86, no 4; s630-653

Olwig R. Kenneth, (2009), “The practice of Landscape ‘Conventions’ and the Just Landscape: The Case of European Landscape Convention. i: *Justice, Power and the Political Landscape*, red. Kenneth R. Olwig och Don Mitchell, : Rautledge

Qviström, Mattias, (2004), Vadå dynamik? –Om tid, plats och landskapsanalys. i; *Synvändor*,red. Ole Reiter, Alnarp; Institutionen för Landskapsplanering Alnarp, s.85-91

Sarlöv Herlin, Ingrid, (2004), Att planera för landskap. i; *Synvändor*,red. Ole Reiter, Alnarp; Institutionen för Landskapsplanering Alnarp, s.13-21

Sollbe, Barbro (1991), i "Professorn från Moheda" i: *Om tingens vidd och tidens ordning*, red. Gösta Carlestam, Barbro Sollbe, Stockholm: statens råd för byggnadsforskning

Svenska Akademiens Ordlista (1999), Norge; svenska akademien

Van Passen Christiaan, (1981) *The Philosophy of Geography: From Vidal to Hägerstrand*. i; *space and time in geography*, Lund, the royal university of Lund department of geography

